

De Nederlandse economie

Economische groei en verdienselijking, 1969–2016

2017

**Hao Bui Van
Jan van Dalen
Frank Notten**

Inhoud

Samenvatting 3

1. Inleiding 3

2. De groei van de Nederlandse economie 4

- 2.1 De groei van de toegevoegde waarde 6
- 2.2 De ontwikkeling van het aantal gewerkte uren 7
- 2.3 De ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit 9

3. De ontwikkeling per bedrijfstak 9

- 3.1 Goederenproducerende bedrijfstakken 10
- 3.2 Commerciële dienstverlening 14
- 3.3 Niet-commerciële dienstverlening 22

4. Conclusie 23

Literatuur 24

Samenvatting

Het CBS heeft onlangs de belangrijkste macro-economische tijdreeksen uit het systeem van de nationale rekeningen uitgebreid met de periode 1969–1995, waarmee nu een consistente tijdreeks van 1969 tot en met 2016¹⁾ beschikbaar is. Hierdoor is het mogelijk om de huidige prestaties van de Nederlandse economie in een historisch perspectief te plaatsen. De groei van de Nederlandse economie bedroeg gemiddeld 2,3 procent per jaar, waarmee de economie gedurende deze periode ruim twee keer zo groot werd. Ook de werkgelegenheid nam toe, zij het minder sterk. De groei werd dan ook voornamelijk gerealiseerd met een toename van de arbeidsproductiviteit. Naast de sterke groei van de Nederlandse economie valt één ding direct op: de bedrijfstakkenstructuur is erg veranderd. Dit uitte zich vooral in een sterke verdienstelijking van de economie.

1. Inleiding

In 2014 heeft het CBS een revisie van de nationale rekeningen doorgevoerd om zo aan te sluiten bij nieuwe internationale richtlijnen.²⁾ Ook werd de revisie aangegrepen om betere brongegevens in te zetten als basis voor de ramingen. Aanvankelijk startten de tijdreeksen van de nationale rekeningen na de revisie in het verslagjaar 1995. Op verzoek van de Nederlandsche Bank (DNB) en het Centraal Planbureau (CPB) is de reeks nu teruggelegd tot 1969. Het resultaat is een lange tijdreeks vanaf 1969 voor de belangrijkste economische variabelen, die aansluit op de meest recente statistieken. Dit betekent dat de tijdreeksen voor de hele periode 1969–2016 in de tijd vergelijkbaar zijn. Hierdoor kan de huidige economische groei in een historische context worden geplaatst.

Het beschikbaar komen van een lange tijdreeks is bij uitstek de gelegenheid om structuurveranderingen in de Nederlandse economie nader te bezien. Normaliter raken deze ondergesneeuwd in de dagelijkse berichtgeving over cijfers over het laatste jaar, kwartaal of maand.

De structuurverandering en het groeipatroon van de Nederlandse economie staan in dit artikel centraal. De forse economische groei van de laatste decennia ging gepaard met een hogere arbeidsproductiviteit en een toename van de werkgelegenheid (het aantal gewerkte uren). De economie groeide niet de gehele periode 1969–2016 even hard. Zo is er sinds de eeuwwisseling sprake van een duidelijke groeivertraging. Om dit in een historisch perspectief te kunnen plaatsen wordt deze periode vergeleken met de periodes 1969–1984 en 1985–1999. De bijdrage van de arbeidsproductiviteit en de werkgelegenheid aan de economische groei staat hierin centraal.

¹⁾ Alle cijfers voor 2016 zijn voorlopig.

²⁾ In 2008 is een nieuwe versie van het System of National Accounts (SNA) verschenen, het wereldwijd gebruikte handboek voor de nationale rekeningen. Het SNA wordt beheerd door de statistische divisie van de Verenigde Naties (UNSD). Door gebruik te maken van het handboek zijn de nationale rekeningen internationaal goed vergelijkbaar. De lidstaten van de Europese Unie (EU) hebben onderling afgesproken hun nationale rekeningen samen te stellen volgens het eigen Europees Systeem van rekeningen (ESR). Dit ESR is een nadere uitwerking van het SNA en is vastgesteld door de Europese Raad van Ministers.

In de laatste paragraaf wordt dieper ingegaan op de werkgelegenheids- en de arbeidsproductiviteitsontwikkeling per bedrijfstak. Op deze manier kan de verdienstelijking worden ontleed. Per bedrijfstak wordt bekeken wat de bijdrage was van de arbeidsproductiviteits- en werkgelegenheidsontwikkeling aan de groei van de toegevoegde waarde.

2. De groei van de Nederlandse economie

Sinds 1969 is de Nederlandse economie gemiddeld met 2,3 procent per jaar gegroeid. Deze groei is echter niet gelijkmatig over de gehele periode verdeeld. De eerste vijftien jaar lag de jaarlijkse groei van de toegevoegde waarde op 2,5 procent, waarna deze opliep naar 3,0 procent tussen 1985 en 1999. Sinds 2000 is er sprake van een forse groeivertraging, waarbij de gemiddelde groei tot en met 2016 uitkwam op 1,2 procent.

Het bruto binnenlands product (bbp) en de arbeidsproductiviteit

Het bbp is de belangrijkste maatstaf voor de omvang van de economie. De volumewontwikkeling van het bbp is dan ook de meest gebruikte indicator voor economische groei. Dit is de ontwikkeling van de waarde, gecorrigeerd voor prijsontwikkelingen. Er zijn drie manieren om het bbp te bepalen: zo staat de omvang van de economie gelijk aan alles wat er wordt geproduceerd, alles wat er wordt verdiend en alles wat er wordt besteed. Voor dit artikel wordt het bbp belicht vanuit de productiebenadering.

Om dubbeltellingen in het bbp te voorkomen wordt bij het optellen van de productie per bedrijfstak alleen gekeken naar de waarde die de desbetreffende bedrijfstak zelf heeft toegevoegd aan de ingekochte goederen en diensten. Het bbp is dan de optelsom van de door alle bedrijfstakken in Nederland gegenereerde toegevoegde waarde, plus het saldo van productgebonden belastingen en subsidies.

De ontwikkeling van de toegevoegde waarde kan worden opgesplitst in de ontwikkeling van het aantal gewerkte uren, en de ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit. De arbeidsproductiviteit wordt berekend door de toegevoegde waarde te delen door het aantal gewerkte uren en kan toenemen door efficiënter personeel (door bijvoorbeeld betere opleiding of meer ervaring), het gebruik van machines en ander kapitaal (computers, software, maar ook uitgaven aan onderzoek en ontwikkeling) of door het efficiënter inzetten van de beschikbare productiefactoren. Dit laatste kan door technologische vooruitgang, schaalvoordelen of een hogere bezettingsgraad.

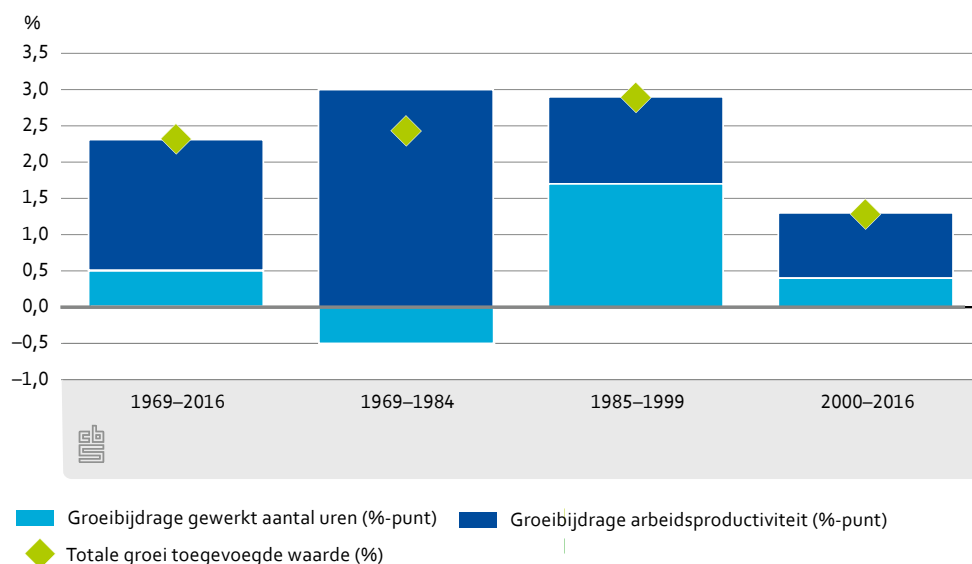
In sommige CBS-publicaties wordt alleen de arbeidsproductiviteit bepaald van bedrijfstakken waarvan de productie onafhankelijk van de kosten kan worden vastgesteld.³⁾ Voor de

³⁾ CBS (2009).

overheid, bijvoorbeeld, is het lastig te bepalen wat de productie is en hoe deze zich heeft ontwikkeld. Daarom wordt aan de hand van de ontwikkeling van de gemaakte kosten bepaald hoe de productie zich heeft ontwikkeld. Een arbeidsproductiviteitsanalyse van de overheid heeft daarom weinig zin. In dit artikel is er voor gekozen om de groei van de gehele economie te ontleden in de ontwikkeling van de werkgelegenheid en die van de arbeidsproductiviteit. Bij de behandeling van de arbeidsproductiviteit per individuele bedrijfstak worden echter alleen die bedrijfstakken geanalyseerd waarvoor een onafhankelijke productiemeting mogelijk is.

De economische groei kan sinds 1969 voor 79 procent worden toegeschreven aan een toename van de arbeidsproductiviteit. In de periode 1969–1984 lag de gemiddelde jaarlijkse bijdrage van de arbeidsproductiviteit aan de economische groei op 3 procentpunt. Toch was dit niet altijd de motor achter de groei. In de periode 1985–1999 zat de toename van het aantal gewerkte uren achter het grootste gedeelte van de groei. De arbeidsproductiviteit nam in deze periode minder snel toe. In de periode na 2000 bedroeg de gemiddelde bijdrage van de arbeidsproductiviteit aan de economische groei nog maar 0,9 procentpunt per jaar.

2.1 Gemiddelde jaarlijkse groei van de toegevoegde waarde

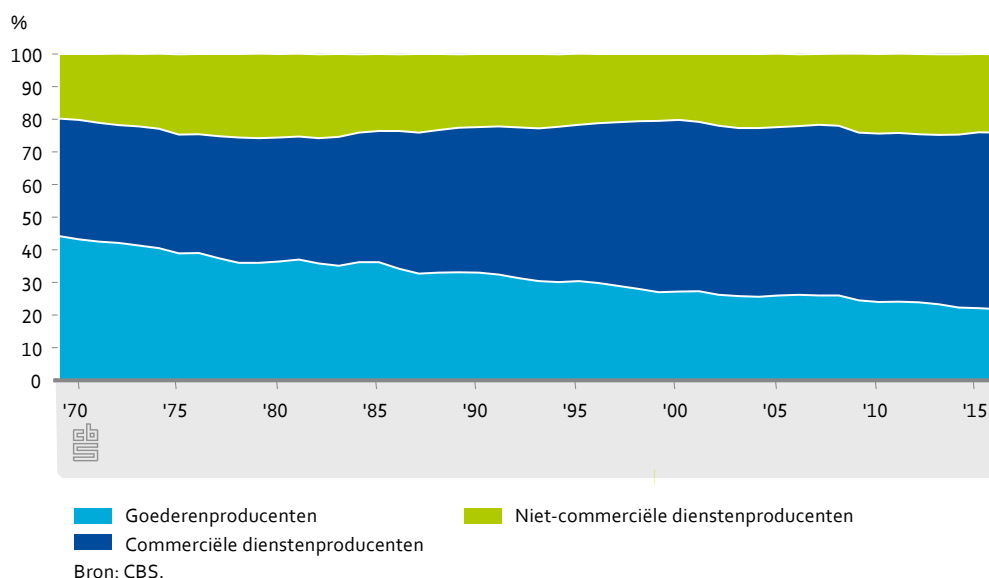
Bron: CBS.

In de volgende drie subparagrafen worden achtereenvolgens de toegevoegde waarde, de werkgelegenheid en de arbeidsproductiviteit geanalyseerd gedurende de gehele periode 1969–2016. Speciale aandacht gaat hierbij uit naar de verdienstelijking van de Nederlandse economie. Deze kan het best zichtbaar worden gemaakt door de economie te verdelen in drie bedrijfstakengroepen: een goederenproducerende sector, een commerciële dienstensector en een niet-commerciële dienstensector. Onder deze laatste categorie vallen met name de bedrijfstakken overheid, onderwijs en zorg. In paragraaf 3, aan het slot van dit artikel, zal de bijdrage van de individuele bedrijfstakken aan de verdienstelijking van de Nederlandse economie uitvoerig worden belicht.

2.1 De groei van de toegevoegde waarde

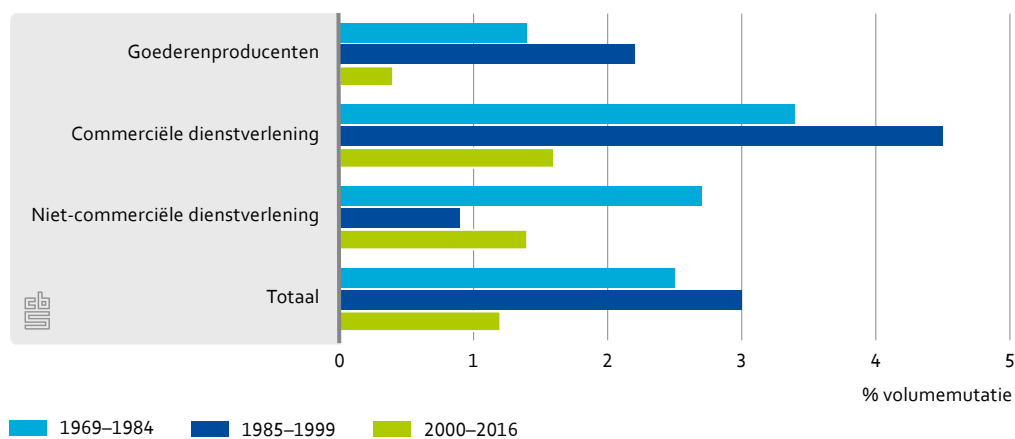
Over het algemeen geldt dat naarmate het bbp per hoofd van de bevolking groeit, het aandeel van de uitgaven aan eerste levensbehoeften afneemt ten bate van de vraag naar diensten. Bij lage inkomens wordt een relatief groot gedeelte van het inkomen uitgegeven aan eerste levensbehoeften, zoals voedsel en kleding. Pas als in deze eerste levensbehoeften is voorzien (en er inkomen overblijft) is er ruimte voor het gebruik van diensten, zoals uit eten (horeca), vakanties (reisbureaus) en gebruik van internet en telefonie (ICT). Ook de uitbesteding door goederenproducenten van niet-kerntaken naar de dienstensector draagt bij aan de verdienstelijking. Verder nam de omvang van de goederenproductie af door verplaatsing van werk naar lagelonenlanden. Dit alles leidde ertoe dat het aandeel van de dienstenproducenten in de periode 1969–2016 opliep van 56 procent van de totale toegevoegde waarde naar ruim 78 procent. Deze toename is bijna volledig toe te schrijven aan de commerciële dienstverlening. Het aandeel van de goederenproducenten is meer dan gehalveerd en bedroeg in 2016 nog maar 22 procent.

2.1.1 Aandeel in totale toegevoegde waarde

In figuur 2.1.2 is te zien dat de goederenproducenten, ondanks het dalende aandeel in de totale toegevoegde waarde, gedurende de gehele periode 1969–2016 wél zijn blijven groeien. De commerciële dienstverlening groeide echter sneller. Na 2000 werd de groei van de goederenproducerende bedrijfstakken minimaal. Een groeivertraging was sinds de eeuwwisseling ook zichtbaar bij de commerciële dienstverlening, zij het in mindere mate. De recessie in 2002 en de crisis tussen 2008 en 2013 beïnvloedden de gemiddelde groei in deze periode negatief.

2.1.2 Gemiddelde jaarlijkse groei van de toegevoegde waarde

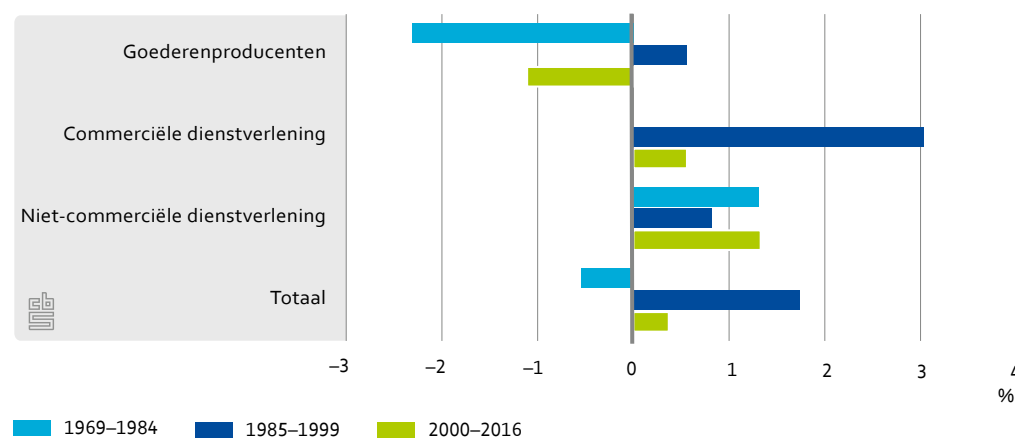

Bron: CBS.

2.2 De ontwikkeling van het aantal gewerkte uren

De verdienstelijking van de Nederlandse economie is vooral goed te zien in de ontwikkeling van de werkgelegenheid per bedrijfstakgroep. Het aantal gewerkte uren bij de goederenproducenten nam over de gehele periode bezien af. Vooral in de periode 1969–1984 daalde dit aantal sterk door de recessie begin jaren tachtig. In diezelfde periode nam de totale werkgelegenheid af met ruim 8 procent. Het aantal gewerkte uren in de commerciële dienstverlening nam vooral in de periode 1985–1999 zeer sterk toe. Hierna zwakte de groei van de werkgelegenheid weer af.

2.2.1 Gemiddelde jaarlijkse groei van het aantal gewerkte uren

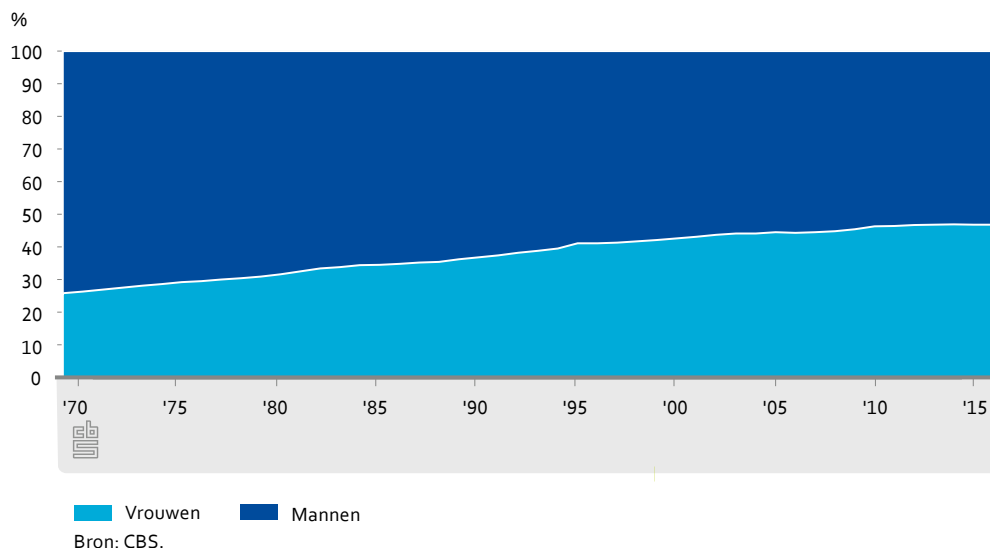

Bron: CBS.

De sterke groei van het aantal gewerkte uren tussen 1985 en 1999 werd voor een groot deel veroorzaakt door de toenemende participatie van vrouwen op de Nederlandse arbeidsmarkt. Het aandeel van vrouwen in de totale werkgelegenheid van werknemers steeg in deze periode van 34 procent tot 42 procent. Deze stijging heeft een aantal oorzaken. Zo werd door het toegenomen aantal deeltijdbanen de drempel voor vrouwen lager om de arbeidsmarkt te betreden. Ook werd de arbeidsmarkt door de verdienstelijking steeds

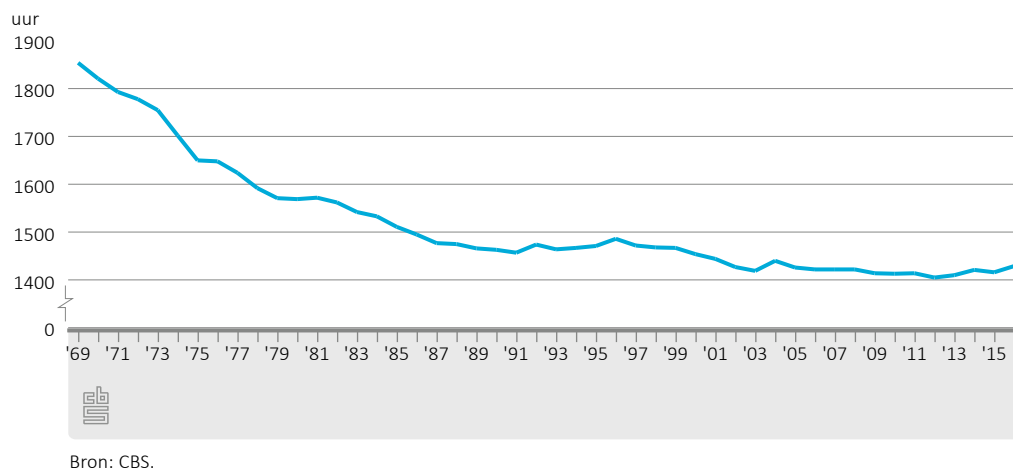
flexibeler doordat in bedrijfstakken als de zakelijke dienstverlening, horeca, overheid, onderwijs en gezondheidszorg deeltijdwerk mogelijk werd. Verder hebben ook faciliteiten als ouderschapsverlof en kinderopvang bijgedragen aan de toegenomen arbeidsdeelname van vrouwen.⁴⁾ Vooral tussen 1990 en 2003 betraden veel vrouwen de arbeidsmarkt. Het aantal vrouwen dat tussen de 12 en 34 uur werkte nam toe van ongeveer 1 miljoen in 1990, tot bijna 2 miljoen in 2003. Het aantal in voltijd werkende vrouwen nam in dezelfde periode nauwelijks toe.⁵⁾

2.2.2 Werknemers naar geslacht

Doordat vrouwelijke werknemers gemiddeld 30 procent minder uren werken dan hun mannelijke collega's, trok deze toenemende arbeidsparticipatie het gemiddeld aantal gewerkte uren wel naar beneden: de gemiddelde werknemer draaide in 2016 een kwart minder uren dan in 1969. Mannen gingen echter ook steeds minder uren werken. Dit kwam onder andere doordat in het Akkoord van Wassenaar in 1982 loonmatiging werd geaccepteerd in ruil voor arbeidstijdverkorting. Daarnaast neemt het aantal mannen met een deeltijdbaan al jaren toe.⁶⁾

2.2.3 Aantal gewerkte uren per werkzaam persoon per jaar

⁴⁾ Kösters, Den Boer en Lodder (2009), p. 314.

⁵⁾ Valk en Boelens (2004), p. 19.

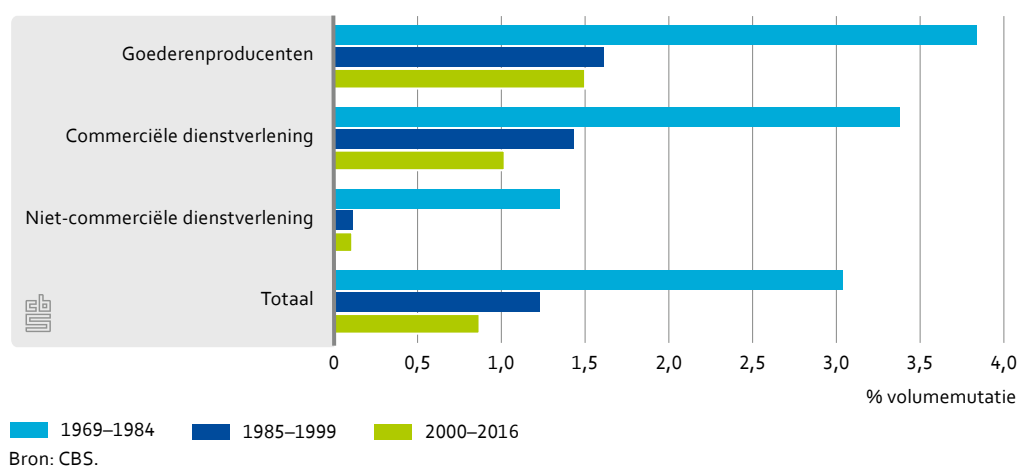
⁶⁾ CBS (2013).

2.3 De ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit

De arbeidsproductiviteitsgroei was zowel bij de diensten- als bij de goederenproducerende bedrijfstakken in de periode 1969–1984 hoog, maar zwakte vervolgens af. De arbeidsproductiviteitsgroei lag bij de goederenproducenten wel structureel hoger dan in de dienstverlening. Technologie en automatisering kunnen, over het algemeen, makkelijker op goederenproductie worden toegepast dan in de dienstensector, omdat dienstverlening vaker dan goederenproductie kleinschalig is en mensenwerk betreft. De mogelijkheid tot automatisering verschilt wel sterk per bedrijfstak. Bij de beschouwing per bedrijfstak in de volgende paragraaf zal hier in meer detail op in worden gegaan.

2.3.1 Gemiddelde jaarlijkse groei van de arbeidsproductiviteit

3. De ontwikkeling per bedrijfstak

In voorgaande paragrafen is een beeld geschetst van de belangrijkste pijlers onder de economische groei sinds 1969. Vooral de toename van de arbeidsproductiviteit maakte de economische groei mogelijk. Wel nam de arbeidsproductiviteitsgroei sterk af, zeker na de eeuwwisseling. De werkgelegenheid nam sinds 1969 per saldo licht toe, wat met name kwam door de groeiende arbeidsparticipatie in de jaren negentig van de vorige eeuw. Vooral in de commerciële dienstverlening werden meer uren gewerkt, waarmee de verdienstelijking van de economie versterkt werd voortgezet. Na 2000 stagneerde ook hier de groei van de werkgelegenheid.

In deze paragraaf wordt dieper op de economische groei en de verdienstelijking ingegaan door in te zoomen op de individuele bedrijfstakken. Per bedrijfstak wordt gekeken naar de groei van de toegevoegde waarde en de onderliggende ontwikkeling van de werkgelegenheid en de arbeidsproductiviteit.

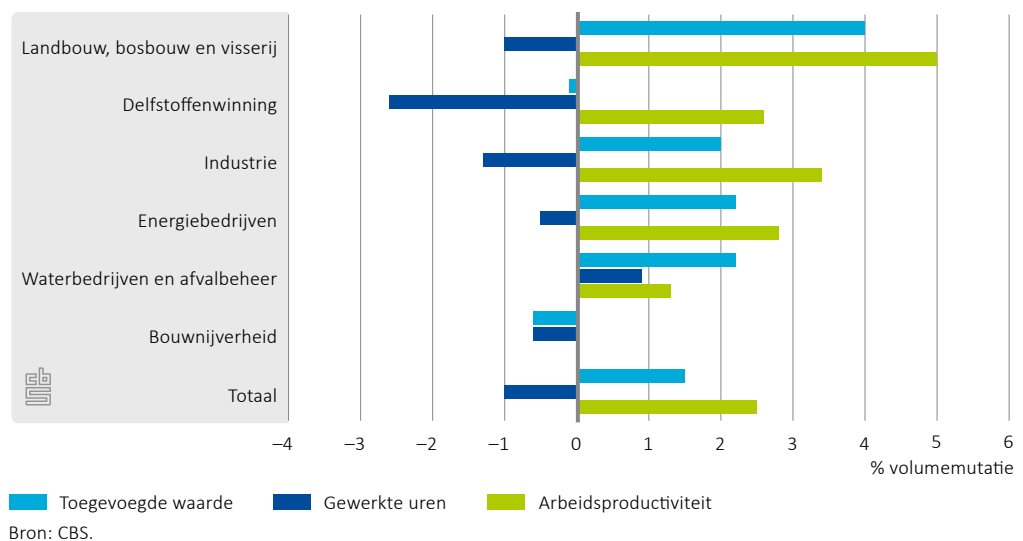
3.1 Goederenproducerende bedrijfstakken

Als gevolg van de verdienstelijking nam het aandeel van de goederenproducenten in de Nederlandse economie af van bijna de helft in 1969 naar minder dan een kwart in 2016. Dit kwam vooral door de snelle groei van de toegevoegde waarde van de dienstensector: die van de goederensector nam namelijk ook toe, maar minder snel. Deze groei werd gerealiseerd ondanks een forse afname van de werkgelegenheid. In andere woorden: in 2016 wisten minder mensen meer productie te realiseren. Dit was mede mogelijk door de implementatie van nieuwe technologie.

Dit beeld van een matige groei van de toegevoegde waarde met dalende werkgelegenheid is zichtbaar in goederenproducerende bedrijfstakken als de delfstoffenwinning, de industrie en de energiebedrijven. De landbouw springt er door een hoge arbeidsproductiviteitsgroei positief uit, maar ook hier werden in 2016 minder uren gewerkt dan in 1969.

De groei van de toegevoegde waarde in de goederenproducerende sector werd geremd door de bouwnijverheid; de enige bedrijfstak met een negatieve ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit. De bouw was in 2016 nog altijd goed voor 22 procent van de totale toegevoegde waarde in de goederenproducerende sector. Ter vergelijking: de landbouw, bosbouw en visserij (8 procent) en de delfstoffenwinning (6 procent) namen een veel kleiner aandeel voor hun rekening. De industrie was met 56 procent de grootste bedrijfstak van de goederenproducenten.

3.1.1 Goederenproducenten; gemiddelde jaarlijkse groei, 1969–2016

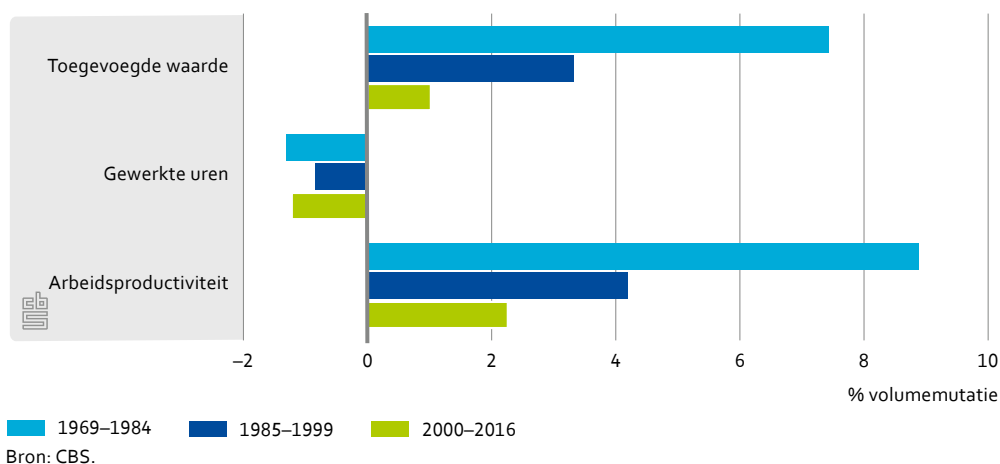

Landbouw, bosbouw en visserij

De werkgelegenheid in de landbouw, bosbouw en visserij daalde tussen 1969 en 2016 met 38 procent, terwijl de productie verzesvoudigde. De landbouwproductie heeft sinds 1969 veel profijt gehad van de toepassing van nieuwe technologie, innovatie in het productieproces en schaalvergroting. Het resultaat hiervan is dat er per gewerkt uur tegenwoordig ruim tien keer meer waarde wordt toegevoegd dan een halve eeuw geleden.

De gemiddelde groei van de arbeidsproductiviteit nam in de loop van de tijd wel sterk af: van bijna 9 procent in de periode 1969–1984 naar ruim 2 procent tussen 2000 en 2016. Mogelijk is met de huidige stand van de technologie de grens aan de arbeidsproductiviteitsgroei bereikt. Een andere verklaring is dat de productiviteitsvoordelen door schaalvergroting maar één keer te behalen zijn. Daarnaast speelt mee dat de landbouw in de periode 1997–2003 enkele grote tegenslagen kende in de vorm van epidemieën. In deze periode verstoorden achtereenvolgens de varkenspest, de mond- en klauwzeerziekte en de vogelgriep de landbouwproductie en -arbeidsproductiviteit.

3.1.2 Landbouw, bosbouw en visserij; gemiddelde jaarlijkse groei

Delfstoffenwinning

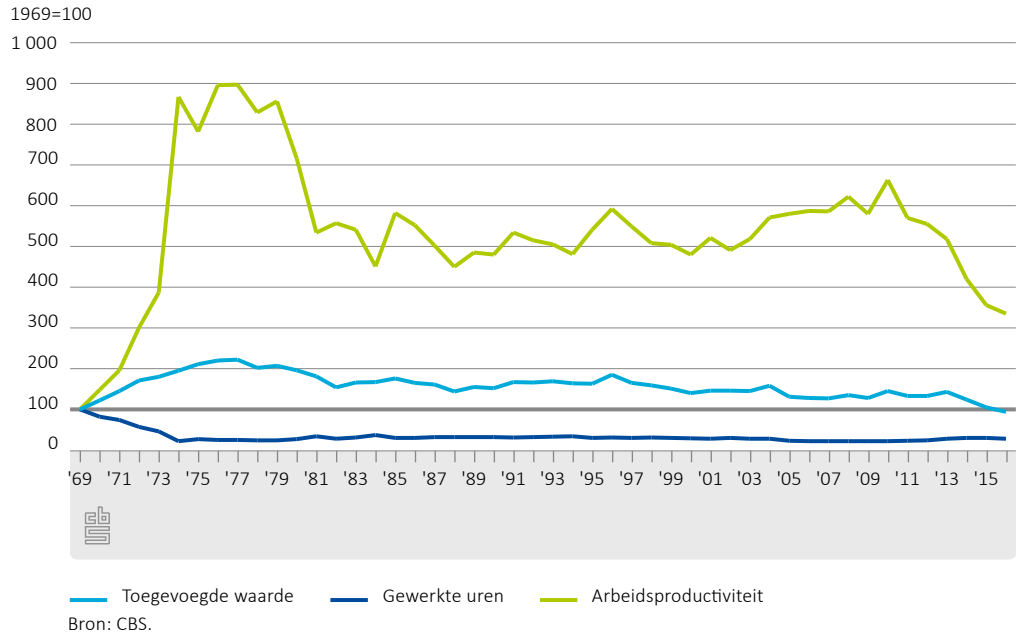
De sterke stijging van de arbeidsproductiviteit van de delfstoffenwinning begin jaren zeventig had alles te maken met de massale productie van aardgas. Deze bereikte een hoogtepunt van 90 miljard m³ aardgas in 1975. De winning van gas is erg kapitaalintensief, wat betekent dat een schommeling in de hoeveelheid gewonnen gas relatief weinig invloed heeft op de werkgelegenheid. De daling van de werkgelegenheid aan het begin van de jaren zeventig kwam vooral door de sluiting van de kolenmijnen. De kolenwinning was veel arbeidsintensiever dan de gaswinning.

De massale productie van gas kwam voort uit de overtuiging dat kerncentrales in de toekomst voor de energievoorziening zouden zorgen. Het gevonden gas werd daarom zo snel mogelijk te gelde gemaakt. Doordat het oppompen van meer gas kon plaatsvinden zonder al te grote gevolgen voor de werkgelegenheid, uitte de stijging van de productie zich in een bijna evenredige stijging van de arbeidsproductiviteit: de toegevoegde waarde steeg immers harder dan het aantal gewerkte uren. Het voornemen het gas zo snel mogelijk op te maken werd herzien door de oliecrisis en de maatschappelijke weerstand tegen kernenergie. Hierdoor werd duidelijk dat er voor langere tijd een belangrijke rol zou blijven weggelegd voor Nederlands aardgas. De productie werd daarom teruggeschroefd naar een structureel lager niveau, om zo langer met het beschikbare gas te kunnen doen. Dit had vanwege de stabiele werkgelegenheid direct effect op de arbeidsproductiviteit.

Sinds 2014 wordt er steeds minder gas geproduceerd als gevolg van maatregelen naar aanleiding van schade door aardbevingen in het winningsgebied. De nationale productie nam af van 81,5 miljard kubieke meter in 2013 tot 47,5 miljard in 2016. Ook dit had voor de

werkgelegenheid geen gevolgen, waardoor de arbeidsproductiviteit wederom daalde. Op het hoogtepunt van de gasproductie was de delfstoffenwinning verantwoordelijk voor bijna 8 procent van het Nederlandse bbp.⁷⁾ In 2016 was dit aandeel nog maar 1,3 procent.

3.1.3 Ontwikkeling van de delfstoffenwinning

Industrie

De werkgelegenheid in de industrie is sinds 1969 fors afgenomen. Dit kwam door het uitbesteden van ondersteunende diensten aan de dienstensector, het verplaatsen van de productie naar lagelonenlanden en door een toename van de arbeidsproductiviteit.

Vooraf tot 1999 werden er veel dienstverlenende activiteiten afgestoten door goederenproducenten. Bedrijfsadministratie, schoonmaak, catering en beveiliging werden uitbesteed aan gespecialiseerde bedrijven, waarbij de betrokken werknemers vaak ook overgingen. Hoewel deze werknemers in veel gevallen hetzelfde werk bleven doen, viel het bedrijf waar zij voor werkten niet langer binnen de goederenproductie, maar binnen de zakelijke dienstverlening. De toegevoegde waarde van de dienstensector nam hierdoor toe, net als de gemaakte kosten van de goederenproducerende bedrijfstakken. De door deze laatste sector gegenereerde toegevoegde waarde nam hierdoor af.⁸⁾

Ook het verplaatsen van productie naar lagelonenlanden ging ten koste van de werkgelegenheid in de Nederlandse industrie. Zo was Nederland rond het midden van de jaren negentig nog één van de belangrijkste toeleveranciers voor onderdelen voor de Duitse automobielenindustrie. Tegenwoordig is Nederland echter al enige tijd voorbijgestreefd door landen als Polen, Hongarije, Tsjechië en China.⁹⁾

Als laatste reden voor de gedaalde werkgelegenheid in de industrie kan de hoge arbeidsproductiviteitsgroei worden genoemd. Een toename van de arbeidsproductiviteit

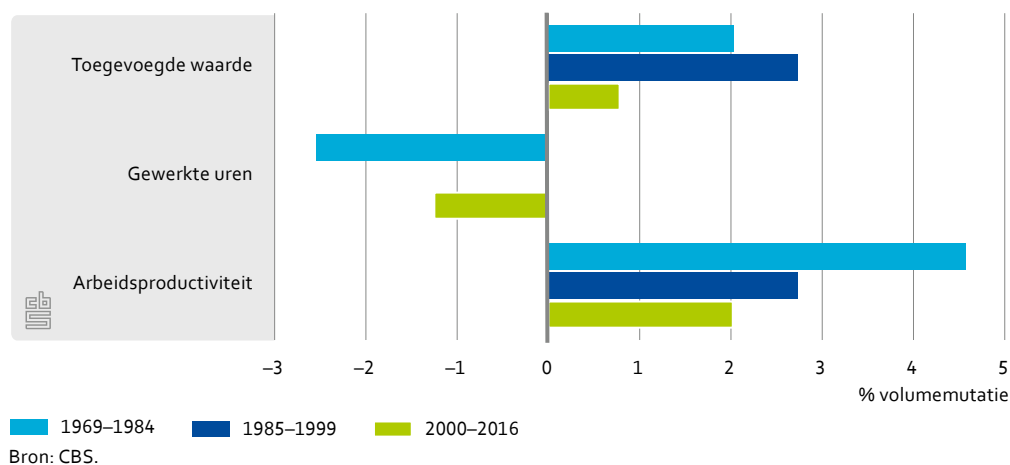
⁷⁾ Notten (2015), p. 13.

⁸⁾ Notten (2011), p. 207.

⁹⁾ Notten, Hoekstra en Smits (2013), p. 183.

houdt in dat er met minder arbeid hetzelfde kan worden geproduceerd. Een toenemende vraag door bijvoorbeeld prijsdalingen of de ontwikkeling van nieuwe producten kan in dat geval de daling in de werkgelegenheid compenseren; neemt de vraag niet toe, dan zal de werkgelegenheid dalen.¹⁰⁾

3.1.4 Industrie; gemiddelde jaarlijkse groei

Overigens daalde de werkgelegenheid niet in alle industriële branches even hard. In de machine-industrie was er zelfs sprake van een lichte stijging sinds 1995.¹¹⁾ De gestegen werkgelegenheid in de machine-industrie ging vergezeld met een groei van de arbeidsproductiviteit met 3,3 procent. De toegevoegde waarde groeide gemiddeld met 3,7 procent. In 2016 was de machine-industrie, in termen van toegevoegde waarde, de op drie na grootste industrie van Nederland. De twee grootste industrieën, de voedings- en genotmiddelenindustrie en de chemische industrie, waren in 2016 samen goed voor ruim een derde van de door de industrie gegenereerde toegevoegde waarde.

Bouwnijverheid

De bouwnijverheid is de enige bedrijfstak binnen de Nederlandse economie waar zowel de toegevoegde waarde, de werkgelegenheid als de arbeidsproductiviteit in 2016 onder het niveau van 1969 lagen. Vooral het gebrek aan structurele arbeidsproductiviteitsgroei is al jaren aanleiding voor discussie. Enkele mogelijke oorzaken die worden genoemd:

1. Doordat er steeds op andere plaatsen wordt gebouwd, is het lastig om het bouwproces te industrialiseren. Zware machines zijn moeilijk te verplaatsen en de omstandigheden zijn steeds anders.
2. Bouwen is meestal maatwerk, waarbij in overleg met de opdrachtgever steeds iets nieuws wordt gebouwd. Ook dit maakt industrialisatie of automatisering lastig.
3. De vraag naar nieuwbouw is erg volatiel. Bij deze volatiliteit zijn grote investeringen riskant.

Door deze oorzaken kiezen bouwbedrijven er vaak voor te vertrouwen op handmatig werk.¹²⁾ Daarnaast wordt ook wel aangedragen dat bouwbedrijven conservatief zouden zijn door de strenge regelgeving, de kleine marges en de grote risico's die het experimenteren met

¹⁰⁾ Polder (2017), p. 13.

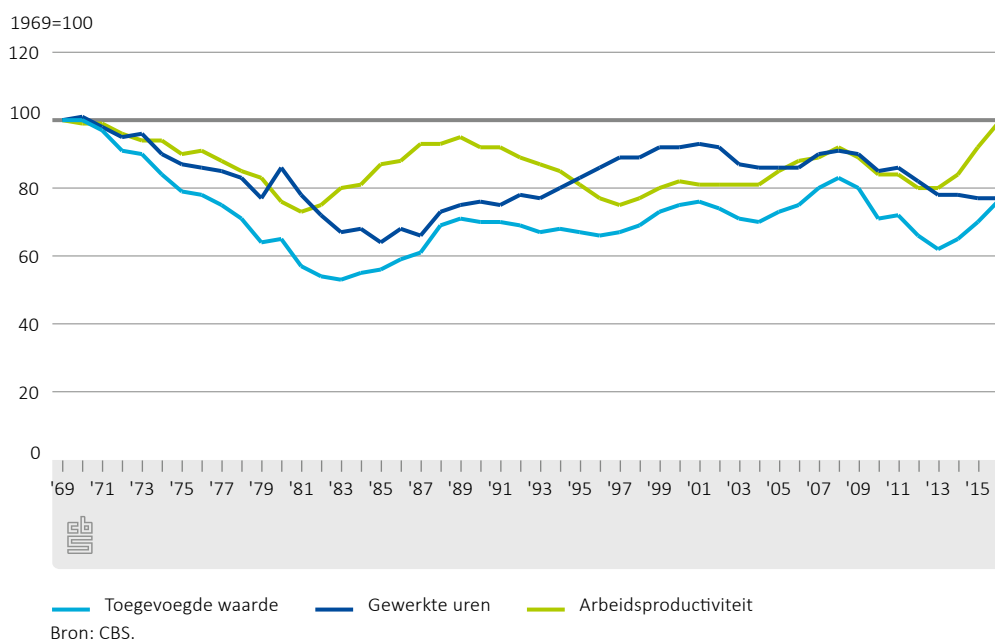
¹¹⁾ Op het detailniveau van individuele branches heeft het CBS alleen data vanaf 1995.

¹²⁾ ING (2016), p. 6.

constructies met zich mee zou brengen.¹³⁾

De schommelingen van de arbeidsproductiviteit in de bouw zijn vooral conjunctureel van aard. Zowel tijdens de crisis begin jaren tachtig als tijdens de meer recente crises van 2003 en 2009 zakte de bouwproductie in. Doordat de werkgelegenheid doorgaans traag reageert op aanpassingen van de productie, schommelde de arbeidsproductiviteit mee met de productie. Deels komt dit door ontslagbescherming, maar daarnaast wachten bouwondernemingen vaak met het inkrimpen van het personeelsbestand totdat duidelijk is hoe structureel de lagere productie is. Het snel vinden van nieuw personeel kost namelijk ook weer tijd en geld. Bij een krimpende productie met gelijkblijvende werkgelegenheid daalt de arbeidsproductiviteit. Andersom stijgt de arbeidsproductiviteit bij een aantrekkende bouwproductie als de werkgelegenheid wat langzamer aantrekt. Dit conjuncturele samenspel van werkgelegenheid, toegevoegde waarde en arbeidsproductiviteit is goed te zien in figuur 3.1.5.

3.1.5 Ontwikkeling van de bouwnijverheid

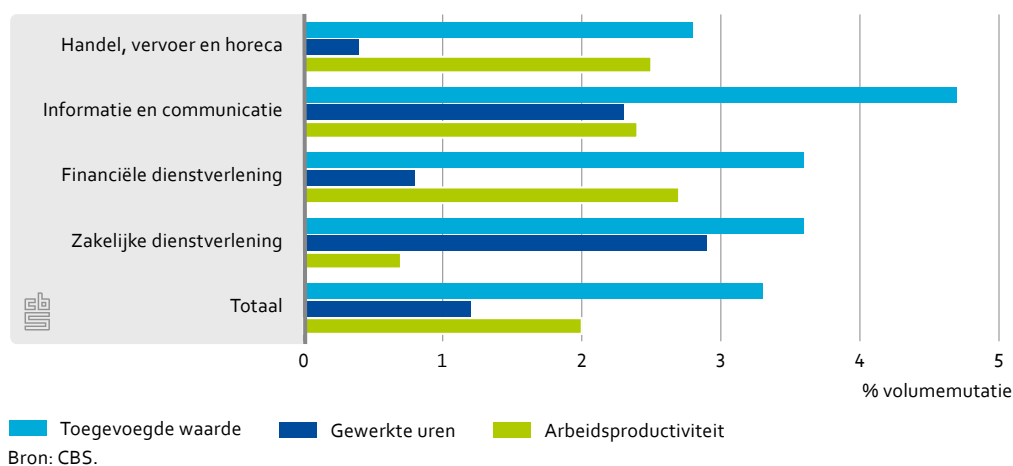

3.2 Commerciële dienstverlening

De verdienstelijking van de Nederlandse economie is zichtbaar binnen de gehele commerciële dienstensector. In alle bedrijfstakken groeiden tussen 1969 en 2016 zowel de toegevoegde waarde als de onderliggende werkgelegenheid en de arbeidsproductiviteit. Verschillen zijn te vinden in het groeitempo per bedrijfstak en de wisselende rol van de werkgelegenheid en arbeidsproductiviteit hierin. Zo werd de groei van de handel, vervoer en horeca vooral gerealiseerd met een toename van de arbeidsproductiviteit, terwijl de groei van de zakelijke dienstverlening vooral werd opgevangen door een groeiende werkgelegenheid. Vanwege de heterogeniteit van de bedrijfstakken binnen de commerciële dienstverlening wordt in onderstaande paragrafen ook aandacht besteed aan de onderliggende branches.

¹³⁾ NRC (1995).

3.2.1 Commerciële dienstverlening; gemiddelde jaarlijkse groei, 1969–2016

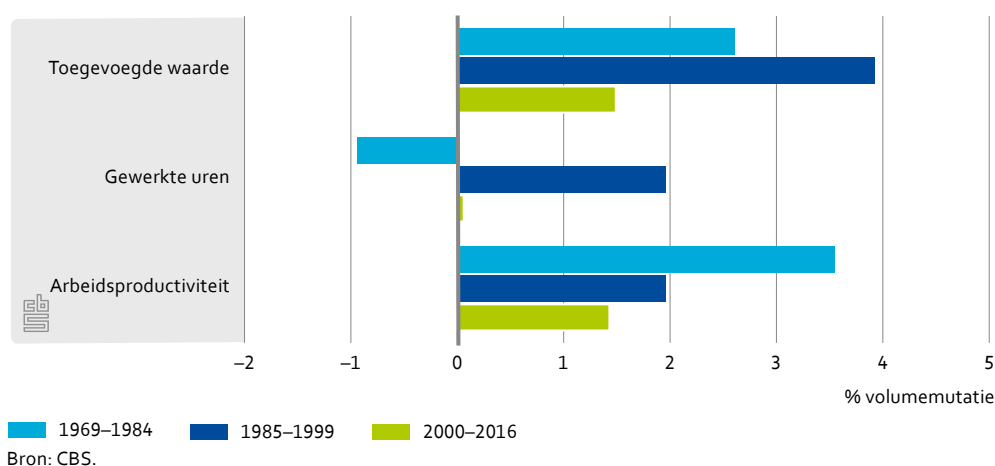

Handel, vervoer en horeca

De bedrijfstak handel, vervoer en horeca was in 2016 goed voor 21 procent van de in Nederland gegenereerde toegevoegde waarde. Er zijn ruim twee miljoen mensen werkzaam, maar de werkgelegenheid nam alleen in 1985–1999 fors toe. De toegevoegde waarde van deze bedrijfstak groeide in de periode 1969–2016 in elke subperiode van vijftien jaar.

De bedrijfstak handel, vervoer en horeca is zo groot en divers, dat een nadere beschouwing van de onderliggende branches op zijn plaats is. Van deze branches zijn alleen gegevens over de periode 1995–2016 beschikbaar.

3.2.2 Handel, vervoer en horeca; gemiddelde jaarlijkse groei

Tot de branche *groothandel* behoren bedrijven die voornamelijk goederen doorverkopen aan de detailhandel, industriële bedrijven, andere groothandelaren of buitenlandse afnemers. De groothandel biedt naast goederen ook een pakket van bijbehorende diensten

aan, zoals logistieke diensten, financiering, scholing en pre- en aftersales.¹⁴⁾ Het biedt werk aan ongeveer een half miljoen mensen. Het volume van de toegevoegde waarde van de groothandel verdubbelde tussen 1995 en 2016 ruimschoots. Dit leverde deze branche een steeds groter aandeel op in de Nederlandse economie. In 2016 bedroeg dit aandeel 9 procent. De groothandel had deze groei te danken aan de toenemende internationale handel en de rol van Nederland als handelsknooppunt van Europa. Ook de Europese eenwording en de uitbreiding van de EU zorgden voor meer bedrijvigheid. De groei van de toegevoegde waarde werd vooral gerealiseerd door een hogere arbeidsproductiviteit. De werkgelegenheid van deze grote branche nam namelijk veel minder snel toe.

De laatste twintig jaar groeide het volume van de toegevoegde waarde van de *detailhandel* (exclusief de autohandel) met gemiddeld 1,9 procent per jaar. Hier gingen echter grote interne verschuivingen achter schuil. Allereerst verdwenen in de jaren negentig veel zelfstandige winkeliers uit het straatbeeld. Ze werden weggeconcurrerd door grote internationale winkelketens. Het aantal zelfstandigen in de detailhandel nam in de periode 1995-2016 dan ook af met ruim 18 procent.

De fysieke winkelketens kregen op hun beurt concurrentie van webwinkels. Niet gebonden aan winkelopeningstijden en geholpen door talloze vergelijkingssites wist de consument steeds vaker het online aanbod te vinden. In de periode 2007-2016 is het aantal webwinkels verzesvoudigd en ging van ruim 5 duizend begin 2007 naar bijna 32 duizend begin 2016. Een tegengestelde ontwikkeling deed zich voor bij de fysieke winkels. Vooral in de non-foodsector (kleding, schoeisel, elektronica e.d.) moesten veel winkels de deuren juist sluiten. Waren er in de non-foodsector in 2010 nog ruim 80 duizend winkels, in 2016 waren er nog bijna 73 duizend over.¹⁵⁾ Net als in de groothandel werd de groei van de detailhandel tussen 1995 en 2016 (in termen van toegevoegde waarde) vooral gerealiseerd met een relatief sterke arbeidsproductiviteitsgroei. De werkgelegenheid nam veel minder sterk toe.

De *vervoer en opslag* is een belangrijke branche in de Nederlandse economie. De centrale ligging binnen West-Europa maakt Nederland tot een gewilde vestigingsplaats voor distributiecentra. Ook de zeehavens van Rotterdam en Amsterdam, de luchthaven Schiphol en de goede verbindingen met het (Europese) achterland dragen eraan bij dat Nederland vaak 'Nederland handelsland' of 'Gateway to Europe' wordt genoemd.¹⁶⁾ Begin 2016 bestond de vervoer en opslag uit 36 duizend bedrijven waar ongeveer 562 duizend mensen werkten. Bij elkaar genereerden deze bedrijven 4,7 procent van de totale toegevoegde waarde van Nederland. Ook hier werd de groei van de toegevoegde waarde voornamelijk gerealiseerd met een relatief sterke arbeidsproductiviteitsgroei.

De toegevoegde waarde van de *horeca* nam sinds 1995 slechts toe met gemiddeld 0,4 procent per jaar. Deze groei werd gerealiseerd met een toename van de werkgelegenheid van gemiddeld 1,2 procent per jaar. Per saldo nam de arbeidsproductiviteit in de horeca af. Het is hiermee de enige branche binnen de bedrijfstak handel, vervoer en horeca met een afnemende arbeidsproductiviteit.

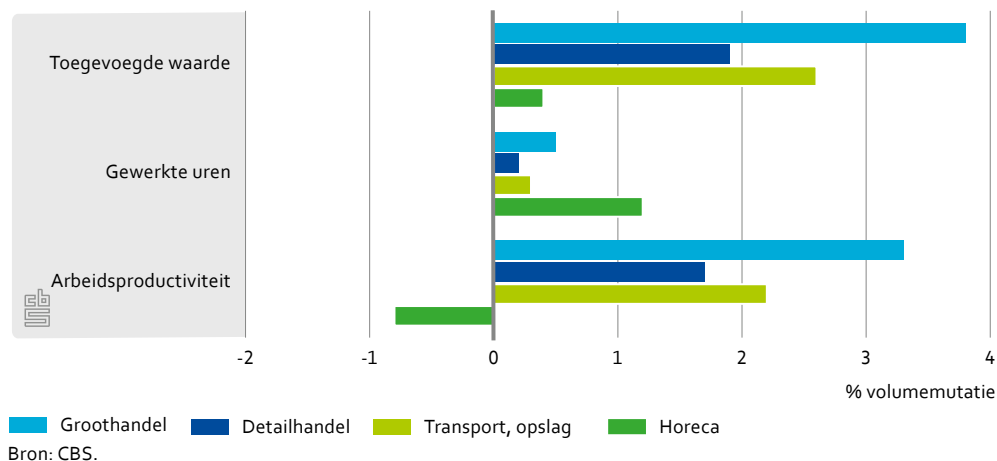
¹⁴⁾ CBS (2012b), p. 5.

¹⁵⁾ CBS (2016); geactualiseerd met cijfers voor 2016.

¹⁶⁾ CBS (2012a).

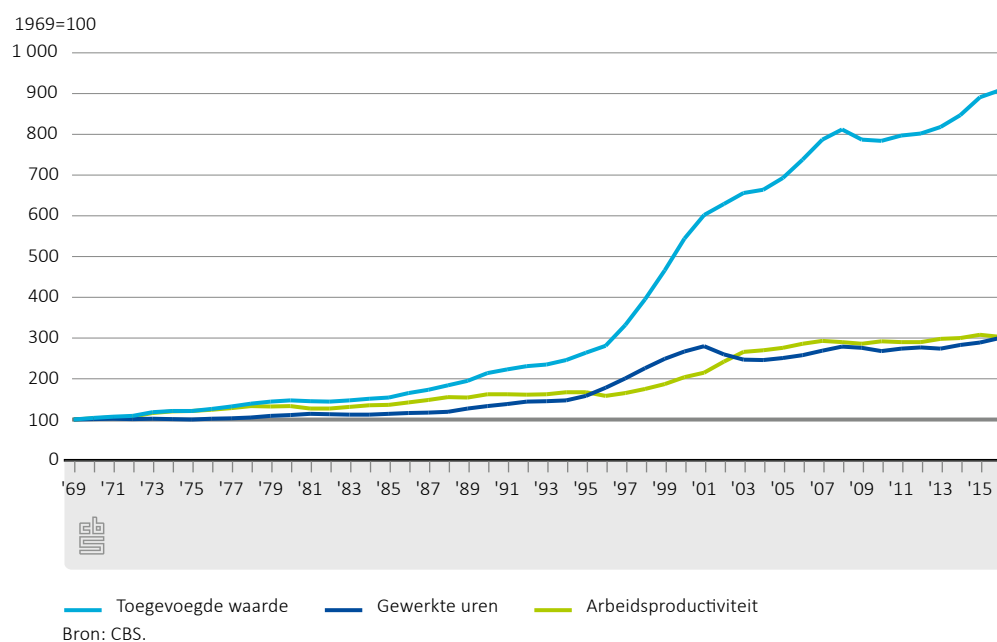
3.2.3 Branches in de handel, vervoer en horeca; gemiddelde jaarlijkse groei, 1995-2016

Informatie en communicatie

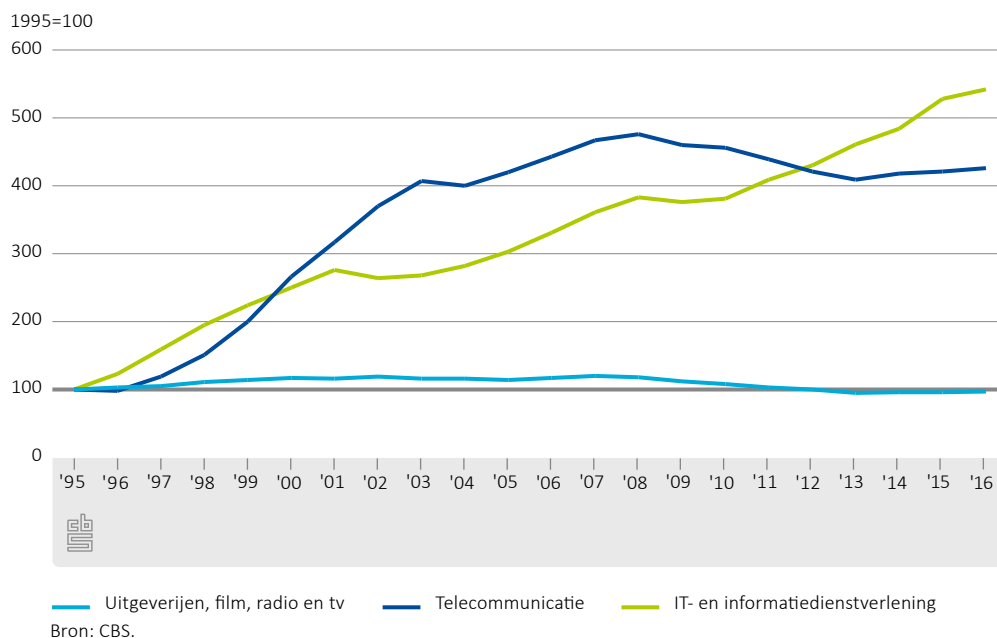
De informatie en communicatie was in de periode 1969-2016 de snelst groeiende bedrijfstak in de Nederlandse economie. Het volume van de toegevoegde waarde groeide in deze periode met gemiddeld 4,7 procent per jaar. Dit leverde in 2016 een aandeel op van bijna vijf procent van de totale in Nederland gegenereerde toegevoegde waarde. In dat jaar werkten er 277 duizend personen in de informatie en communicatie, ruim drie keer zoveel als in 1969.

3.2.4 Ontwikkeling van de informatie en communicatie

De bedrijfstak informatie en communicatie omvat drie branches, die zich zeer verschillend ontwikkelden: de uitgeverijen, film, radio en tv, de telecommunicatie, en de IT- en informatiedienstverlening. Van deze branches zijn alleen gegevens beschikbaar voor de periode na 1995.

3.2.5 Ontwikkeling van de toegevoegde waarde van branches in de informatie en communicatie

De telecommunicatie en de IT- en informatiedienstverlening maakten in de jaren negentig van de vorige eeuw een stormachtige groeispurt dankzij de snelle ontwikkeling van de informatie- en communicatietechnologie (ICT) en de liberalisering van de Nederlandse markt voor telecommunicatie. Beide branches maakten vervolgens moeilijke tijden door na de internetzeepbelrecessie van 2001 en de kredietcrisis van 2008.

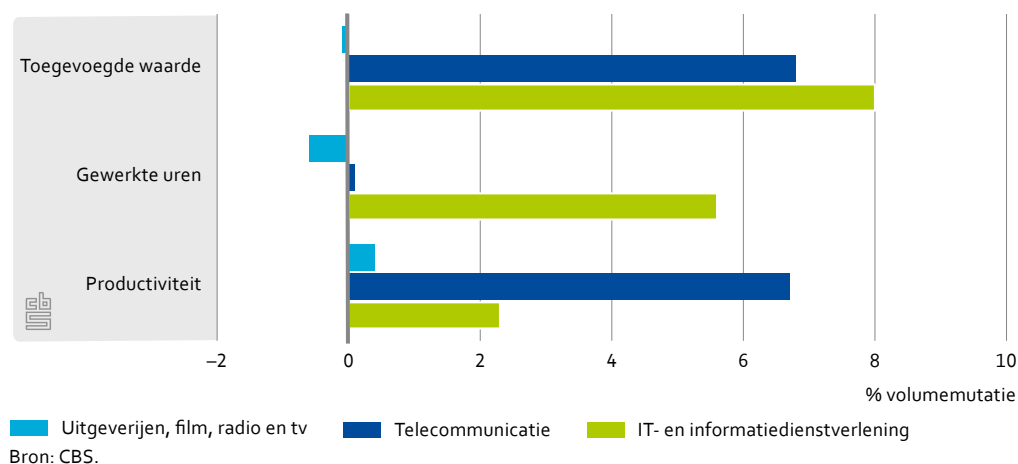
De *IT- en informatiedienstverlening* wist telkens goed te herstellen. Zowel de productie als de werkgelegenheid groeiden per saldo fors in de periode 1995-2016. De toegevoegde waarde groeide gemiddeld met 8 procent per jaar, terwijl de werkgelegenheid met 5,6 procent per jaar toenam. In 2016 werkten er 192 duizend mensen. Voor een deel was deze sterke groei van de werkgelegenheid te danken aan outsourcing door goederenproducerende sectoren: veel IT-werkzaamheden werden na 1995 uitbesteed aan gespecialiseerde bedrijven. De IT- en informatiedienstverlening blijft relatief arbeidsintensief. De arbeidsproductiviteitsgroei bleef met 2,3 procent enigszins achter bij de sterke groei van de toegevoegde waarde.

In tegenstelling tot de IT- en informatiedienstverlening bleef de *telecommunicatie* kwakkelen na de crisis van 2008. Momenteel heeft de telecommunicatie te maken met verschillende uitdagingen. Er is sprake van verzadiging: de meeste consumenten hebben reeds een abonnement bij een telecommunicatie-aanbieder. Daarnaast kreeg het traditionele bellen en sms'en sterke concurrentie van (veelal gratis) communicatiemogelijkheden via sociale media. De prijsdruk als gevolg van concurrentie is groot. De gemiddelde groei van 6,8 procent per jaar in de periode 1995-2016 werd dan ook vrijwel geheel vóór 2003 geboekt. Bijzonder is wel dat deze snelle groei van de toegevoegde waarde werd gerealiseerd zonder een toename

van de werkgelegenheid. Dit was mogelijk door een extreem hoge arbeidsproductiviteitsgroei van gemiddeld 6,7 procent per jaar. In deze branche werd volop gebruik gemaakt van productief kapitaal zoals telecommunicatienetwerken.

Samenvattend kan worden gesteld dat de groei van de bedrijfstak informatie en communicatie gedurende de gehele periode 1969-2016 een belangrijke bijdrage heeft geleverd aan de verdienstelijing van de Nederlandse economie. De meeste groei concentreerde zich eind jaren negentig in de telecommunicatie, waar destijds zeer hoge arbeidsproductiviteitsgroei werd gerealiseerd. De toename van de werkgelegenheid kan meer op het conto van de IT- en informatiedienstverlening worden geschreven. Deze groeiende ook na 2000 sterk door.

3.2.6 Branches in de informatie en communicatie; gemiddelde jaarlijkse groei, 1995-2016

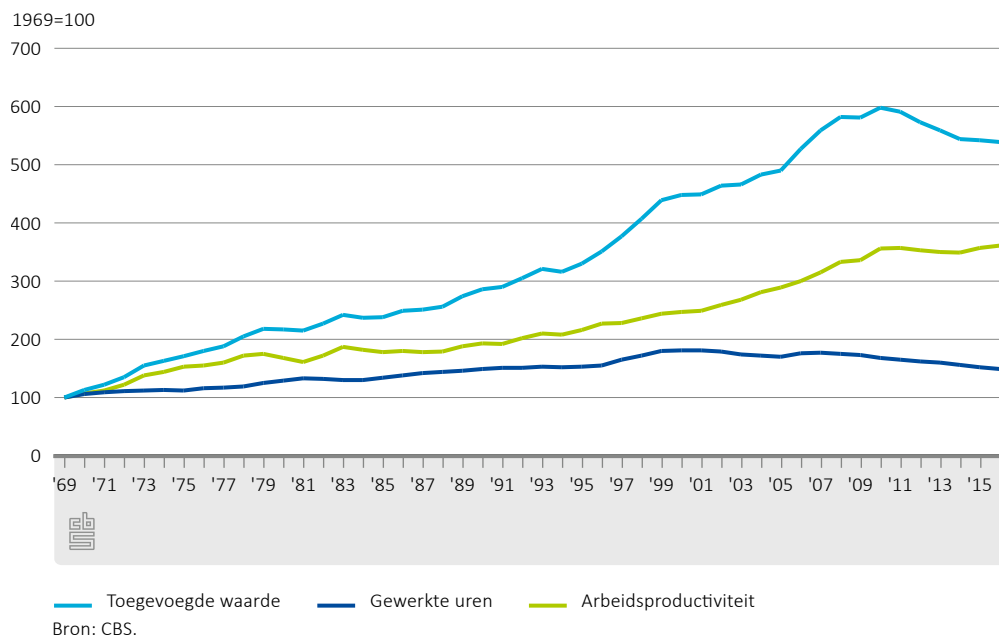
Financiële dienstverlening

Nederland heeft een relatief omvangrijke financiële sector. Het aandeel van deze bedrijfstak in de Nederlandse economie groeide van ruim 3 procent in 1969 naar 7 procent in 2016. Dit ligt boven het EU-gemiddelde van 5 procent. Dit percentage is vergelijkbaar met de relatieve omvang van de financiële dienstverlening in financiële toplanden zoals de VS, China en het Verenigde Koninkrijk. Hoewel de financiële dienstverlening verantwoordelijk is voor een groot en groeiend gedeelte van het bbp, is de werkgelegenheid in deze bedrijfstak relatief bescheiden. In 2016 werkten er 231 duizend mensen in de financiële dienstverlening, oftewel 2,6 procent van het aantal werkzame personen in Nederland.

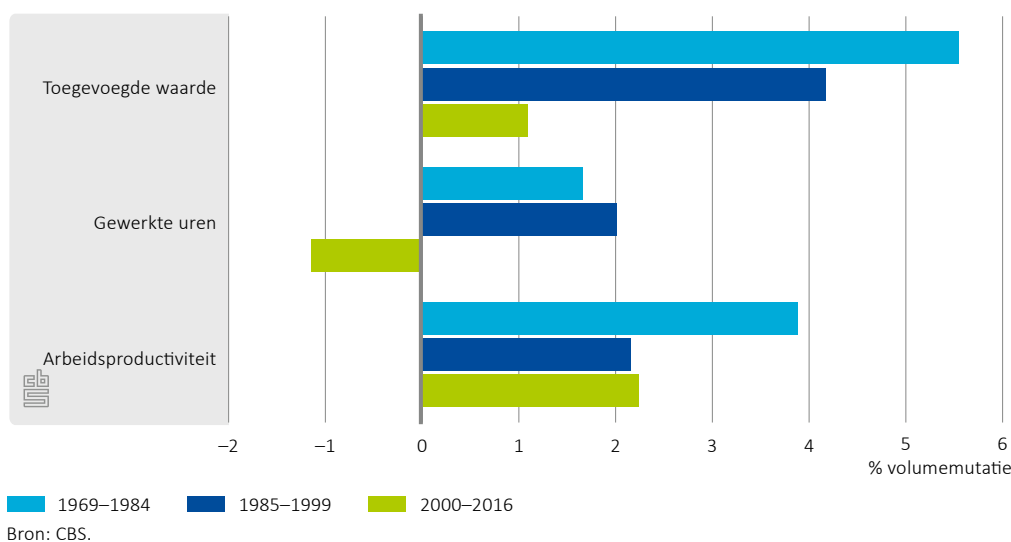
De groei van de financiële sector was mogelijk door de opmars van de automatisering. Er werd veel arbeidsproductiviteitswinst behaald met de komst van de eerste computers. Door de opkomst van internet- en mobielbankieren, en het online aanbieden van bank- en verzekeringsproducten zette de arbeidsproductiviteitsgroei ook in de jaren negentig en na de eeuwwisseling door. Het gevolg was dat er minder noodzaak was voor fysiek contact tussen banken en hun klanten. Bankkantoren werden daarom in hoog tempo gesloten. Ook de financiële crisis in 2008 had een grote impact op de werkgelegenheid en de toegevoegde waarde van de financiële dienstverlening. De bedrijfstak wankelde, maar wist dankzij overheidssteun weer orde op zaken te stellen. Door ontslagrondes werd de werkgelegenheid van de sector verder gereduceerd. Dit leidde sinds de eeuwwisseling tot een forse reductie van het personeelsbestand in de financiële sector: de werkgelegenheid is er sinds 2000 per saldo met 18 procent afgenomen.

De krimp van de laatste jaren laat onverlet dat de financiële dienstverlening tegenwoordig een veel grotere rol in de economie speelt dan in 1969, zowel qua toegevoegde waarde als (in mindere mate) qua werkgelegenheid. Hiermee is ook deze bedrijfstak medeverantwoordelijk voor de verdienstelijking van de Nederlandse economie.

3.2.7 Ontwikkeling van de financiële dienstverlening

3.2.8 Financiële dienstverlening; gemiddelde jaarlijkse groei

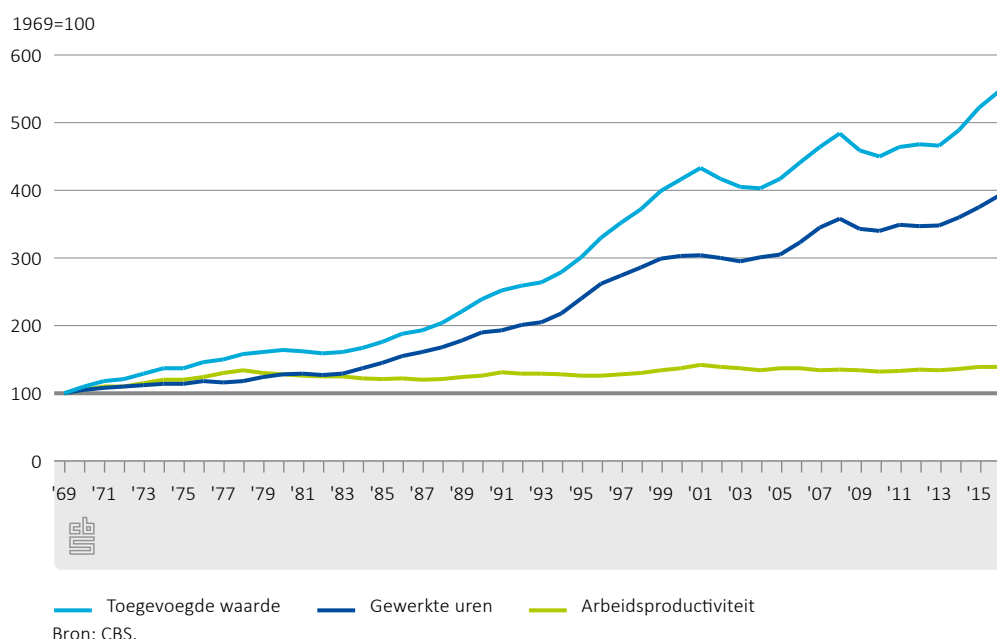
Zakelijke dienstverlening

De zakelijke dienstverlening heeft zich in de voorbije decennia ontwikkeld tot een van de grootste bedrijfstakken in de Nederlandse economie. Het aandeel van de zakelijke dienstverlening in de totale toegevoegde waarde nam toe van 6 procent in 1969 tot 15 procent in 2016. Ook het aandeel in de werkgelegenheid steeg sterk: ruim een op de vijf werkzame personen in Nederland is tegenwoordig in deze bedrijfstak actief.

De zakelijke dienstverlening bestaat uit twee branches: de specialistische zakelijke dienstverlening en de administratieve en ondersteunende dienstverlening. Onder specialistische zakelijke dienstverlening vallen gespecialiseerde bedrijven die vooral maatwerkproducten leveren. Hieronder vallen onder meer juridische en boekhoudkundige dienstverlening, bedrijfsadviesing, architecten en ingenieurs, onderzoek en ontwikkeling op wetenschappelijke gebied, reclamewezen, marktonderzoek en veterinaire diensten. De branche administratieve en ondersteunende dienstverlening omvat verhuur en lease, arbeidsbemiddeling, reisbureaus, beveiliging, schoonmaak, en administratieve en andere ondersteunende activiteiten ten behoeve van kantoren. Het verschil met de specialistische zakelijke dienstverlening is dat de activiteiten uit de administratieve en ondersteunende dienstverlening niet primair gericht zijn op het overbrengen van expertise en kennis. De producten van deze branche zijn meer generiek en minder onderscheidend, waardoor er sprake is van meer concurrentie en prijsdruk dan bij de specialistische dienstverleners.

De productiegroei van de zakelijke dienstverlening werd voornamelijk gerealiseerd met een sterk toenemende inzet van arbeid. De arbeidsproductiviteit nam sinds 1969 slechts beperkt toe. Uit onderzoek van het CPB blijkt dat de achterblijvende arbeidsproductiviteitsontwikkeling bij de zakelijke diensten vooral te wijten is aan een gebrek aan concurrentie.¹⁷⁾ Ook de gemiddeld kleine omvang van bedrijven beperkt de arbeidsproductiviteitsgroei, door de afwezigheid van schaalvoordelen. Dit speelt vooral in de specialistische zakelijke dienstverlening. De achterblijvende arbeidsproductiviteitsontwikkeling van de zakelijke diensten is een trend die in andere Europese landen ook wordt waargenomen.¹⁸⁾

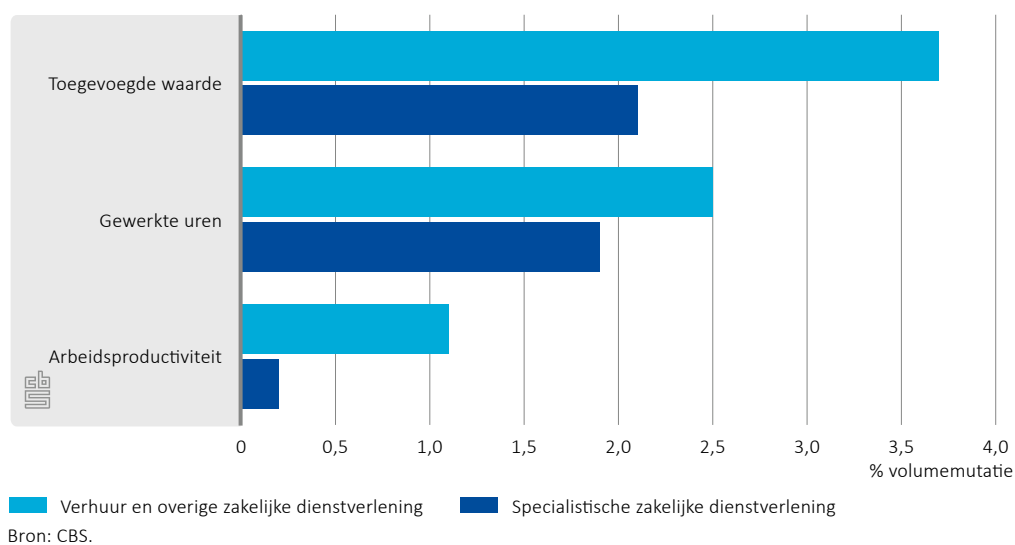
3.2.9 Ontwikkeling van de zakelijke dienstverlening

¹⁷⁾ CPB (2012), p. 1.

¹⁸⁾ Kox, Van Leeuwen en Van der Wiel (2010).

3.2.10 Branches in de zakelijke dienstverlening; gemiddelde jaarlijkse groei, 1995–2016

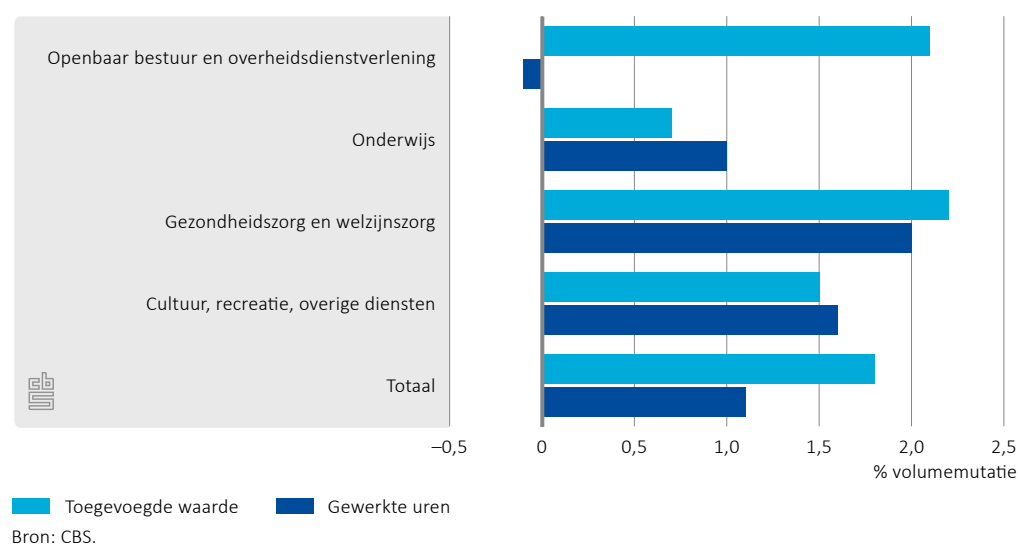

3.3 Niet-commerciële dienstverlening

De niet-commerciële dienstverlening bestaat uit de bedrijfstakken overheid en zorg, en de relatief kleine cultuur, recreatie en overige dienstverlening. De bedrijfstak overheid en zorg wordt onderverdeeld in de branches openbaar bestuur en overheidsdienstverlening, onderwijs, en gezondheids- en welzijnszorg. De toegevoegde waarde van de overheid en zorg bedroeg in 2016 bijna 135 miljard euro, oftewel 21,4 procent van de Nederlandse economie.

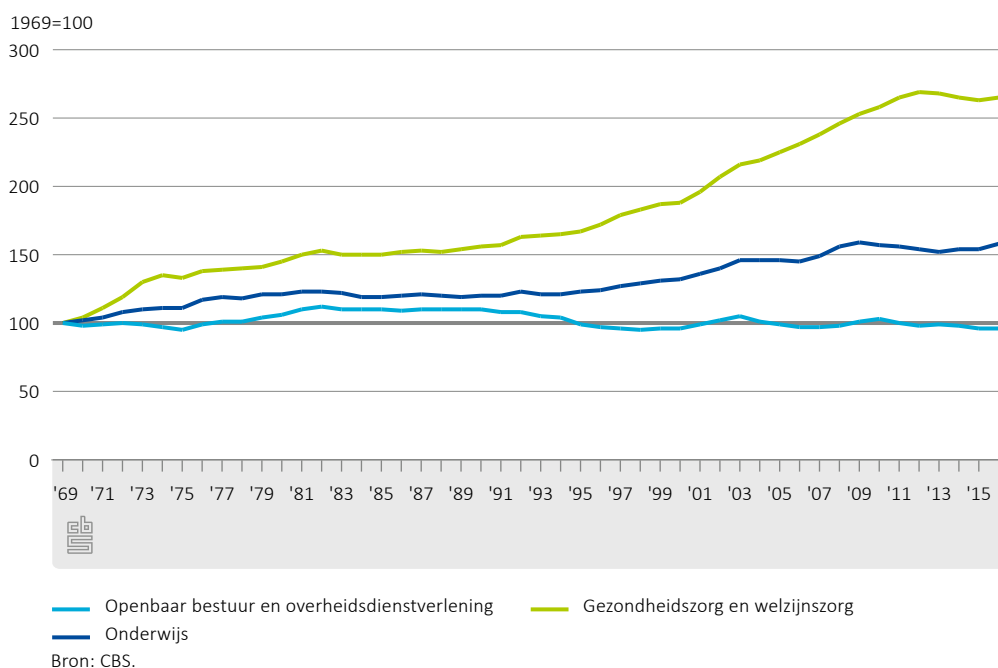
Binnen de bedrijfstak overheid en zorg groeide de toegevoegde waarde van het openbaar bestuur en overheidsdienstverlening tussen 1969 en 2016 met gemiddeld 2,1 procent per jaar. Dit, ondanks de werkgelegenheidsreductie als gevolg van voortdurende bezuinigingen. De toegevoegde waarde van het openbaar bestuur en de overheidsdienstverlening bestaat bijna volledig uit lonen en afschrijvingen, deze zijn in de genoemde periode beide toegenomen.

3.3.1 Niet-commerciële dienstverlening; gemiddelde jaarlijkse groei, 1969–2016

Zowel de productie als de werkgelegenheid bij de gezondheidszorg en welzijnszorg groeiden met 2 procent per jaar tussen 1969 en 2016. Deze groei hing samen met de vergrijzing, de toename van welvaartsiektes en (dure) innovaties in de zorg. Vanaf 2012 stakte deze groei echter als gevolg van overheidsmaatregelen om de zorgkosten te beheersen. De groei van de productie bij het onderwijs werd gerealiseerd dankzij een groeiende werkgelegenheid. Het volume van de toegevoegde waarde van het onderwijs lag in 2016 40 procent hoger dan in 1969.

3.3.2 Branches binnen de overheid; ontwikkeling aantal gewerkte uren

4. Conclusie

De nieuwe tijdreeksen uit de nationale rekeningen bieden een overzicht van belangrijke ontwikkelingen in de Nederlandse economie in de laatste 48 jaar. Dit artikel belichtte kort twee ontwikkelingen die het aanzicht van de Nederlandse economie sinds 1969 hebben bepaald: de gemiddeld sterke economische groei die zorgde voor een verdrievoudiging van het bbp, en de verdienstelijking van de economie. De dienstverlening was in 1969 verantwoordelijk voor 56 procent van de toegevoegde waarde; in 2016 was dit aandeel gestegen naar 78 procent.

De economische groei van gemiddeld 2,3 procent per jaar tussen 1969 en 2016 werd voornamelijk gerealiseerd met een hoge arbeidsproductiviteitsgroei en een matige groei van de werkgelegenheid. Deze laatste groeide vooral in de jaren negentig, toen vrouwen steeds vaker de arbeidsmarkt betraden. Daarvoor en daarna was de groei van het aantal uren nihil of negatief. De arbeidsproductiviteitsgroei bedroeg tot 1984 3 procent per jaar. Daarna zwakte deze af tot 1,2 procent tussen 1985 en 1999 en 0,9 procent vanaf 2000.

De verdienstelijking van de Nederlandse economie was een proces dat geleidelijk gedurende de gehele periode 1969-2016 plaatsvond. Het aandeel van de goederenproducerende bedrijfstakken in het bbp nam af doordat er productie verschoof naar lagelonenlanden en doordat veel activiteiten werden uitbesteed aan de dienstensector. Door de hoge arbeidsproductiviteitsgroei van met name de landbouw en de industrie waren er bovendien steeds minder mensen nodig om aan de matig groeiende vraag te kunnen voldoen. Hoewel er sprake was van een afnemend aandeel in het bbp, bleef de bijdrage aan de economische groei wel positief. Zelfs in de periode van zwakke groei na de eeuwwisseling nam de toegevoegde waarde van de landbouw en de industrie toe. De groeivoet van deze bedrijfstakken was echter beduidend lager dan die van commerciële dienstverleners.

Sinds 1969 is de toegevoegde waarde van bijna alle commerciële dienstverleners sterk toegenomen. Dit heeft – naast de uitbesteding vanuit de goederenproductie – te maken met de toenemende welvaart. Hierdoor blijft er meer inkomen over voor secundaire levensbehoeften, waaronder de meeste diensten. Niet alle dienstverleners beantwoordden deze toenemende vraag met efficiëntere productie. In sommige bedrijfstakken was het moeilijker om schaalvergroting of automatisering toe te passen dan in andere. Daarom steeg de werkgelegenheid vooral bij bedrijfstakken die het moeten hebben van hun kleinschalige specialistische kennis, of waarin mensenwerk onontbeerlijk is. Voorbeelden zijn de specialistische zakelijke dienstverlening, de horeca en de IT- en informatiedienstverlening.

Dienstverleners die wél konden automatiseren groeiden snel door een toename van de arbeidsproductiviteit. Dit was bijvoorbeeld zichtbaar in de handel en vervoer, de telecommunicatie en de financiële dienstverlening. In deze bedrijfstakken nam de werkgelegenheid veel minder snel toe.

Literatuur

CBS (2009), *De Nederlandse groeirekeningen 2008*.

CBS (2012a), *Branchebeschrijving Vervoer en opslag*, september 2012.

CBS (2012b), *Branchebeschrijving Groothandel*, november 2012.

CBS (2013), *Mannen werken steeds vaker in deeltijd*, 21 januari 2013.

CBS (2016), *Stormachtige ontwikkeling webverkopen*, 20 januari 2016.

CPB (2012), *Nederlandse zakelijke dienstverleners onvoldoende geprikkeld*, maart 2012

ING (2016), *Technologie in de bouw*, februari 2016.

Kox H., G. Van Leeuwen en H. Van der Wiel (2010), *Small firms captive in a box like lobsters. Causes of poor productivity performance in European business services*, CPB discussion paper 158.

Kösters, L., P. den Boer en B. Lodder (2009), CBS-berichten: Veranderingen in de arbeidsparticipatie in Nederland sinds 1970, Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken 25 (3): 312–317.

Notten, F.H. (2011), *Aandeel dienstverlening neemt niet verder toe*, *De Nederlandse economie 2010* (CBS).

Notten, F.H. (2015), *De invloed van de aardgaswinning op de Nederlandse economie*, *De Nederlandse economie* (CBS).

Notten, F.H., R. Hoekstra en J.P. Smits (2013), *De rol van de Nederlandse industrie in internationale productieketens*, *De Nederlandse economie 2012* (CBS).

NRC (1995), *Proefschrift over vernieuwing in de bouwnijverheid; Bouw is een weinig innovatieve sector*, 30 juni 1995.

Polder, M. (2017), *Digitalisering en arbeid: ICT, werkgelegenheid en beloning in Nederland vanaf 2001*, *De Nederlandse economie* (CBS).

Valk, J. van der, en A. Boelens (2004), *Vrouwen op de arbeidsmarkt*, *Sociaal-economische trends* 3e kwartaal 2004.

Verklaring van tekens

Niets (blanco)	Een cijfer kan op logische gronden niet voorkomen
.	Het cijfer is onbekend, onvoldoende betrouwbaar of geheim
*	Voorlopige cijfers
**	Nader voorlopige cijfers
2016–2017	2016 tot en met 2017
2016/2017	Het gemiddelde over de jaren 2016 tot en met 2017
2016/'17	Oogstjaar, boekjaar, schooljaar enz., beginnend in 2016 en eindigend in 2017
2014/'15–2016/'17	Oogstjaar, boekjaar, enz., 2014/'15 tot en met 2016/'17

In geval van afronding kan het voorkomen dat het weergegeven totaal niet overeenstemt met de som van de getallen.

Colofon

Uitgever
Centraal Bureau voor de Statistiek
Henri Faasdreef 312, 2492 JP Den Haag
www.cbs.nl

Prepress
CCN Creatie, Den Haag

Ontwerp
Edenspiekermann

Inlichtingen
Tel. 088 570 7070
Via contactformulier: www.cbs.nl/infoservice

© Centraal Bureau voor de Statistiek, Den Haag/Heerlen/Bonaire, 2017.
Verveelvoudigen is toegestaan, mits het CBS als bron wordt vermeld.